

Sumari

L'únic camí	5
Quan Jalisco <i>no se raja</i>	7
Els temps antics	13
Presentació	13
El Centre Català	15
El <i>Butlletí</i>	17
Els Jocs Florals de Guadalajara	19
Altres fets més discrets	21
Estudis catalans a Jalisco (1994-2004)	25
El Programa d'Estudis Catalans al Colegio de Jalisco	27
La Fira del Llibre de Guadalajara	37
Estudis i altres activitats de 2004 a 2019	49
La Biblioteca Catalana	53
Altres publicacions	56

Quan Jalisco *no se raja*

Aquest és un text escrit a quatre mans, estructurat en quatre apartats, i redactat per José María Murià i Angélica Peregrina, els quals s'han responsabilitzat, a parts iguals, de signar-ne dos capítols cadascú. És, per la dimensió, un llibre breu, però s'enganyaria qui, oblidant que és al pot petit on hi ha la bona confitura, fos capaç de creure's que la brevetat de planes és indicativa del caràcter efímer del que aquestes contenen. En realitat, l'extensió del text, de dimensions modestes, és inversament proporcional a la grandària de l'obra acadèmica, cultural i cívica que s'ha fet, de Jalisco estant, per Catalunya, i que és, justament, allò de què parla el llibre.

Tinc la sort de conèixer-ne els autors, de fa ja molts anys. I tinc la millor de les impressions de la Dra. Peregrina, a la qual el Dr. Murià ha encomanat l'interès pel món català, la cultura, l'exili mexicà, els grans noms de la diàspora centreamericana, mexicana i caribenya i l'aportació catalana a la societat, la cultura, la ciència i el progrés d'aquests territoris, al llarg de la història. És una persona tan discreta en l'espai públic com eficient en la gestió de la quotidianitat, a l'hora de posar en solfa jornades, seminaris, col·loquis, congressos, on cal atendre tota mena de convidats, ponents i participants, cadascun dels quals abillat sempre amb el sarró particular de les pròpies manies, obsessions i preferències. A Guadalajara, l'he vista sempre col·laborant amb J. M. Murià i, almenys en una ocasió, compartint taula ella i jo sols, circumstància que em va permetre fruit d'una conversa afable i esperonadora sobre la seva activitat professional, així com d'obtenir un coneixement més proper de la realitat dels *tapatíos*, que és així com

se'n diu dels naturals de Guadalajara, la capitat de Jalisco, “*estado libre y soberano*”, segons la seva constitució estatal.

Metòdica i rigorosa en la seva tasca com a historiadora, tracta els temes amb seriositat i d'una manera endreçada i, pel que fa al cas català, no sols amb l'interès característic de tot investigador pel tema de la seva recerca, sinó amb simpatia i afecte evidents, sense que això n'enterboleixi o condicioni l'objectivitat de la mirada sobre l'objecte estudiat, del tot necessària per tal que la seva comesa tingui credibilitat. La Dra. Peregrina fa un relat detallat i minucios, en els seus dos capítols, dels estudis catalans i altres activitats relacionades amb els Països Catalans que han tingut Jalisco com a escenari, durant vint-i-cinc anys. Es tracta, senzillament, d'un inventari francament espectacular pel que fa al nombre, diversitat i qualitat d'iniciatives que hi han estat dutes a terme. D'alguna manera, si més no pel que fa al gruix i nivell de la recerca, la producció editorial i l'organització d'esdeveniments diversos, ben bé es pot assegurar que Jalisco s'ha sobredimensionat, exercint una funció més nacional mexicana que no pas estatal *jaliscense* i que Guadalajara-Zapopan li han llevat a Ciutat de Mèxic i Mèxic DF la capitalitat, almenys pel que fa a l'activitat intel·lectual, cultural i acadèmica relacionada amb el món català. D'ara endavant, doncs, per a saber, amb certesa, què s'ha fet en el conjunt de Mèxic en aquest àmbit precís, en el període esmentat, caldrà recórrer a les pàgines escrites per la Dra. Peregrina, que, pel registre lingüístic emprat, són planes per a ser llegides i, alhora, objecte de consulta imprescindible, sempre amb la temporalització precisa i el detall concret.

Quan parla de temes catalans, el Dr. Murià és, clarament, tota una altra cosa, per la forma i pel fons, com sabem molt bé els que l'apreciem, en valorem la feina feta i ens en considerem amics. *José María Murià*, a Mèxic i en els escrits, així, amb el nom en espanyol i amb l'accent obert a la darrera vocal del cognom, a la catalana, aquí i a la Xina popular, és com se'l coneix, tot i que, per a mi, sempre serà *Josep Maria*, com devia ser-ho també per als pares i altres familiars. Aquesta combinació de llengües, en allò més preuat per a tothom

com és el senyal i expressió de la pròpia identitat manifestada en el nom, resumeix molt bé la singularitat del personatge. Deu ser l'únic cas en la història de la humanitat, si més no d'Adam i Eva ençà si no faig curt, que les llengües espanyola i catalana conviuen pacíficament i harmònica, sense diglòssies, imposicions, ni supremacismes, compartint un mateix espai, tan íntim i personal com és aquest.

Els que, com jo, som de lletres, sempre hem tingut una mena de tendència natural cap a la transgressió, científica i tot, cosa que ens permet una consideració un xic més laxa i relativa de la precisió de les xifres. Per això, podem afirmar que el Dr. Murià és 100 % mexicà i, al mateix temps, 100 % català. I ho fem, des de la certesa empírica que ens dona un coneixement proper del personatge, per més que parlar d'un 200 % faci trontollar, potser, els fonaments tradicionals de la ciència. Ell té tota la manera de ser, de fer, de parlar i de viure d'un mexicà, anava a dir "convencional", però de seguida m'he adonat que, si una cosa ell no és, precisament és això: convencional. Deixem-ho, doncs, d'un mexicà "mitjà". I aquí tampoc no l'acabo d'encertar, sent com és propietari d'una còrpora envejable, amb una alçada remarcable. Simultàniament, en una mena de doble personalitat permanent, viscuda amb tanta naturalitat com goig, té també tota la manera de ser, de fer, de parlar i de viure de qualsevol altre català.

Frueix, doncs, com el seu pare, Josep Maria Murià i Romaní, d'aquesta *santíssima dualitat* de condició nacional, d'una doble lleialtat de pàtria, llengua i cultura i, també, d'una simultaneïtat enriquidora de referents, valors, símbols i hàbits, capaços de provocar la mateixa emoció i fer vibrar els sentiments més íntims sense distinció. Per al pare del Dr. Murià, autor d'una expressió tan feliç com entenedora, es tractava d'una dualitat adquirida i lliurement triada per voluntat pròpia, ja que tenia trenta-dos anys quan va haver d'abandonar Catalunya i era a punt d'estrenar-ne trenta-sis quan va arribar a Mèxic, on va viure-hi cinquanta-set anys més, fins als noranta-un del total d'una vida plena. Per a José María Murià, en canvi, es tracta d'una dualitat natural, ja de naixença, assumida i viscuda com el que és per a ell: la cosa

més normal del món. Per aquest motiu es pot permetre de referir-se a “*la nostra ambaixada a Madrid*”, en relació amb la legació diplomàtica mexicana a la capital d’Espanya, en el transcurs de la mateixa conversa on abans ha parlat, amb idèntica naturalitat, de “*les dificultats per a la nostra independència*”, en relació amb la nació catalana. No cal que hi donem més tómb, doncs, però la seva singularitat identitària és el millor exemple de la complexitat enorme de la personalitat humana i de com, al capdavall, cadascú té dret a ser el que vulgui ser, sense imposicions legals, ni tampoc entrebancs administratius, perquè el tret essencial de tota identitat no és altre que la voluntat de cada individu. Precisament, per aquesta raó, com que la lleialtat nacional i la consciència de pertinença a una comunitat humana no ve de la residència física, ni és una adreça postal, ni un document plastificat, sinó, sobretot, una elecció lliure, basada en l’exercici quotidià de la pròpia voluntat, el Dr. Murià no és un català de Mèxic, sinó un mexicà de Catalunya, tal i com sempre m’agrada de dir.

Així com afirmava que els textos de la Dra. Peregrina són per a ser llegits, els del Dr. Murià semblen escrits, ben al contrari, expressament per a ser escoltats, ja que el seu dring a les orelles frega l’oralitat i fa de bon sentir. En aquest llibre, la diferència de registres expressius entre l’una i l’altre és absoluta. I tot llegint les planes sorgides de can Murià fa tot l’efecte que el sentis parlar a ell, de tan fidel com n’és el text a la seva conversa més habitual. Pots fer-te tranquil·lament a la idea que el tens parlant al teu costat i gaudir de la seva fonètica mexicana de l’Empordà, tan genuïnament autòctona, tan fonèticament pura, tan lingüísticament catalana com correspon a algú nascut a Mèxic, ciutadà conscient, orgullós i militant d’un *Estado libre y soberano* com Jalisco. Qualsevol diria, sentint-lo, que va néixer a l’Escala i que, al llarg de la seva vida, gairebé ni se’n va moure o que va arribar, a tot estirar, fins a Torroella de Montgrí, un dia que es va permetre la llicència d’un d’excés viatger.

El seu català és fresc, saborós, acolorit i el seu relat, irònic, mordaç, crític i amb gran sentit de l’humor. No es mossega la llengua quan

ha de blasmar els adversaris del poble català, els col·laboracionistes o aquells que el tenor Josep Carreras anomenava del “rajolí prim”. Ho fa emprant un llenguatge col·loquial, sempre, però, amb un punt de subtileza que impedeix que traspassi segons quines fronteres estètiques. M’adono, a més, que té un punt de provocador intel·lectual, defensant a pit descobert, i sense més cuirassa que la fortalesa de les seves conviccions, posicionaments nacionals clars que incomoden l’adversari inconscient o fuetegen l’enemic conscient, sense embuts. Aquest paper de flagell de l’opressor i del botifler, d’actituds colonials i comportaments *gachupines*, contrasta amb la bondat lèxica amb què obsequia els seus amics, amb una generositat qualificativa que mai no agraiem prou. *Déu mos en guard* —que diria la mare i que jo, agnòstic, em complac a repetir— de ser mai enemics seus, perquè ens faria fonedissos amb mitja dotzena escassa de paraules.

La lectura de *A Jalisco, per Catalunya* permet de fer-nos una idea de l’obra ingent, colossal, permanent, que s’ha fet, pel nostre país, a milers de quilòmetres de distància. El Dr. Murià ha remogut cel i terra per dur fins al seu estat federat dos presidents de la Generalitat, un conseller en cap, un vicepresident, uns quants consellers, una colla de diputats i rectors i exrectors universitaris, juntament amb molts investigadors i professors, artistes i músics. I ha aconseguit acords amb universitats catalanes i promogut estudis catalans a Jalisco, on, quan en va presidir el famós Colegio de Jalisco en el període 1994-2004, va fer passar la institució de mort a vida i va empolainar-la amb un prestigi més que merescut. Del seu neguit constant n’han sorgit desenes de llibres d’autors diversos, conferències, articles a la premsa, jornades i col·loquis i, sobretot, dues iniciatives transcendents: la presència de la cultura catalana a la Feria Internacional del Libro de Guadalajara (2004), possible malgrat els entrebancs persistents de l’administració espanyola, i la inauguració de la Biblioteca Catalana que duu el nom del seu pare (2012), a l’interior de l’espectacular edifici de la moderna biblioteca pública de l’estat, amb més de quinze mil volums de temàtica catalana en qualsevol llengua, xifra només comparable, fora del nostre territori nacional, a la Biblioteca del Congrés nord-americà.

La Generalitat de Catalunya va lliurar-li la Creu de sant Jordi i va ser ell qui parlà “*en nom del poble mexicà*” quan el govern català concedí a aquest poble la Medalla d’Or de la institució per l’acollida que el President Lázaro Cárdenas va fer als nostres exiliats republicans. Ell ha estat l’única persona que ha fet una reivindicació de la independència nacional al Palau de la plaça de sant Jaume en llengua nàhuatl, la més parlada de les llengües autòctones de Mèxic, i no ha dubtat mai a col·laborar en tot projecte de matriu patriòtica, sempre que li ha estat sol·licitat. Casa seva sempre ha estat oberta de bat a bat als catalans, i tant l’editor Lluís Pagès com jo mateix, certament, en podem donar testimoni, com a hostes privilegiats que n’hem estat més d’un cop.

El Dr. Murià no ha deixat de ser mai aquell activista que col·laborava amb el pare en el *Butlletí* de Guadalajara o que canviava de lloc de residència habitual, per dir-ho d’alguna manera, una caixa sencera de passaports per tal que fossin utilitzats per membres de la resistència catalana durant el franquisme. Però aquell activisme ja no és juvenil, sinó que té, ara, tota la robustesa intel·lectual de la maduresa, la pròpia d’un doctor honoris causa com ell, destre a emprar la cultura com a instrument de revolta, crítica i progrés i, alhora, ampliar el cercle d’amistats amb els seus compatriotes catalans, la seva cultura i els seus drets col·lectius entre els seus compatriotes mexicans, com n’és un exemple magnífic el cas de la Dra. Angélica Peregrina. Ens en caldran moltes, d’amistats i complicitats perquè, un dia, “*la nau de l’esperança*” a què es referí el seu pare en un poema, el 1942, justament l’any de la seva naixença, i on ell ja es va embarcar de ben jove, arribi, finalment, al port desitjat, després de superar tota mena de tempestes, tràngols i maregasses.

JOSEP-LLUÍS CAROD-ROVIRA

Tarragona, 14 d’abril de 2021

Els temps antics

JOSÉ M. MURIÀ

Institut Nacional d'Antropologia i Història

PRESENTACIÓ

Pot dir-se ben bé que la presència de catalans a Mèxic fou en realitat escadussera abans de la diàspora a què obligà la victòria dels feixistes l'any 1939.

Ja fa més de quinze anys que em vaig atrevir a fer-ne una petita crònica “des dels temps més remots” —com es deia abans— “fins als nostres dies”.

El motiu va ser que la Fira Internacional del Llibre que fem cada any a Guadalajara des de 1987, que ja aleshores era força important, l'any 2004 tingué Catalunya com a convidada d'honor, aleshores hi havia un desconeixement generalitzat, almenys a l'occident de Mèxic, de Catalunya i de la presència de llurs fills a Jalisco. Només diré que hi havia qui en deia *cataluños* o ni tan sols sabia com calia anomenar-los... Recordo encara que un exalcalde de la ciutat de Zapopan, veïna de Guadalajara, presumia quan es va inaugurar la Fira de recordar molt bé la visita que havia fet set anys abans a la seva jurisdicció el *generalísimo* Pujol. Es veu que l'home tenia clar que ser el M. H. President de la Generalitat de Catalunya equivalia a ser un autèntic *generalísimo*.

Cal tenir present que aquella Fira encara ara, malgrat el temps que ha passat, es considera una de les millors pel que fa a la participació dels “convidats d'honor”.

A partir d'aleshores, l'interès per Catalunya de molts mexicans i, especialment, d'habitants de Jalisco, s'incrementà d'una manera molt

considerable. Recordo, per exemple, que el llibre que es va vendre més aquell any va ser el diccionari bilingüe català-castellà que, fins i tot, es va exhaurir molt abans del darrer dia de la Fira.

Cal dir, però, que la popularitat catalana es reforçà molt a partir d'aleshores per la notorietat esportiva assolida pel Futbol Club Barcelona; a més, un *xico* format a Jalisco, en Rafa Màrquez, hi jugà entre els anys 2004-2010. Es diu, i crec que és cert, que es deu al Barça la incorporació de la ce trencada a la tipografia de la premsa mexicana, precisament per haver d'esmentar sovint l'equip blaugrana.

No sé què hauria passat si haguéssim aconseguit que durant la Fira el Barça hagués jugat un partit amistós amb el Guadalajara, que aleshores també era “més que un club”. Jo mateix vaig proposar que, si *l'espectacle* se celebrava, hauria anat molt bé que empatessin a dos: primer marcaria el Barça, després el Guadalajara faria un parell de gols i, finalment, els catalans empatarien el partit i tots plegats se n'anirien de bracet, acompanyats d'un bon conjunt de seguidors, a fer un arròs a la cassola amb *pepian* i força tequila i vi negre del Priorat. Llàstima que no es va poder jugar el partit!

L'èxit d'aquella edició de la Fira Internacional del Llibre i el compromís adquirit amb llur nissaga, des de feia anys, per alguns fills de Jalisco i, alhora, de catalans refugiats, va permetre dur a terme un seguit d'activitats a favor del catalanisme, tant a Guadalajara, la capital, com a diversos municipis propers, malgrat la consigna explícita i ben adoptada per les representacions consulars espanyoles i la mateixa ambaixada, des de Ciutat de Mèxic, de minimitzar i ocultar la singularitat dels catalans.

Aquest petit volum és, doncs, un modest recordatori d'uns fets esdevinguts a Jalisco a favor del reeiximent de la catalanitat, tan terriblement xafada pel franquisme triomfant i present encara a certs sectors de la societat espanyola, atès que encaixa molt bé amb el seu tarannà. Ja es diu que el feixisme hi és endèmic.

EL CENTRE CATALÀ

Aquells pocs catalans “antics residents”, és a dir que s’havien instal·lat a Jalisco des d’abans de la Guerra Civil de 1936-1939, tenien, com és natural, la vida molt ben arreglada i no els passava pas pel cap de retornar a Catalunya per viure-hi, amb els pocs lligams que hi tenien. Com a molt hi van fer algun viatge turístic i van constatar que ja no els quedava gairebé res o ningú... Alguns que disposaven de prou recursos van enviar algun fill a estudiar una llarga temporada a una “bona” escola de capellans o de monges; en aquella època, però, difícilment se’ls ensenyaria a parlar el català i tampoc adquiririen coneixements de la cultura catalana.

Molt diferent era, és clar, la condició dels que vingueren després de la guerra com a exiliats polítics o senzillament com a escàpols de la situació tan aclaparadora i perillosa per a molts que els va tocar viure a Catalunya durant la dictadura. Jo crec que tant els uns com els altres se’ls considerava refugiats. En canvi, els qui els van antecedir sovint els qualificaven de *gatxupins* per la seva manera de pensar propera al franquisme, la poca catalanitat i la preocupació, gairebé única, d’acumular capital.

Pel que fa als refugiats mantingueren majorment la il·lusió de tornar. Alguns ho aconseguiren amb el temps, però molts d’altres, no... També en va haver que van decidir quedar-se a Mèxic perquè quan van viatjar de retorn a Catalunya es van endur el desengany de no trobar-se bé a la seva terra, pel fet que era molt diferent de com l’havien deixat i l’esperaven trobar.

Però a mitjans i a finals dels anys cinquanta, quan la situació internacional els feia pensar que la caiguda del règim franquista anava per llarg, es feu palesa la necessitat de preservar per a un futur les formes bàsiques de la catalanitat, i que llurs fills, molts d’ells nascuts a Mèxic, es relacionessin entre ells i restessin ben preparats per quan poguessin finalment tornar.

És normal, doncs, que uns quants que mantenien bones relacions entre ells manifestessin que volien comptar amb “una tribuna en la

qual les nostres efemèrides siguin commemorades, els nostres herois reverenciats, honorats i escoltats els nostres homes il·lustres”. Així ho deien, el mes de juliol del 1956, uns quants catalans residents a Jalisco, i afegien el seu desig de “crear una entitat cultural i recreativa que sigui gresol de germanor i de cohort per tots”.

El document que van emetre es deia senzillament “Fem a Guadalajara un Centre Català”, amb el qual la comissió organitzadora va aconseguir aplegar “prop de noranta persones”, més del que es pensaven, segons proclamaren satisfets en un document que van fer públic l’1 de desembre del mateix any.

Primer s’establiren durant un parell d’anys en una casa modesta (Prisciliano Sánchez, 721); després passaren a un palauet la mar de xiroi (Pedro Moreno, 701) que tenia fins i tot un escenari rudimentari però funcional. A finals de 1961 passaren a un xalet força atrotinat (av. Vallarta, 2172) però que tenia un gran jardí i piscina i tot.

La vida del centre, però, es va anar aigualint i a finals de 1963 va refugiar-se en un petit local al capdavall d’una avinguda important (av. Chapultepec, 490). Després del 1964 passaren a un piset en un carreró (Aurelio Aceves, 167) i tres anys després tan sols disposaven d’un apartat postal que un bon dia es va deixar de pagar.

Durant els primers anys es feren moltes activitats que fins i tot resultaren de l’interès de nadius del país: conferències, balls, campionats de ping-pong i d’altres jocs, tertúlies, s’hi jugava a dòmino i a cartes, hi actuava sovint un esbart de danses folklòriques, etc. També es representaren algunes obres de teatre, com ara *Maria Rosa* de Guimerà, que resultà de massa envergadura, i d’altres de més breus.

Una d’aquestes obres, *El fossar de les Moreres*, provocà una lleugera discrepància que, amb el temps, s’anà marcant més. En uns versos de l’obra de Pitarra es diu que havien calgut dos exèrcits per vèncer Catalunya l’any 1714: el de França i el de Castella. A l’hora de la veritat l’actor va dir amb veu forta i tan clara com va poder “*Espanya* i França”, per la qual cosa es va guanyar una esbrancada de la directora i d’un dels seus fills després de l’actuació. No sé què diu el text original,

però estic segur que el poeta avui dia hauria dit “Espanya”, ja que els catalans tenen ben clar quin és en realitat el seu principal enemic. Entre el públic també es van dividir les opinions. No va passar res més, però quedà clar que hi havia diferències importants entre uns socis i uns altres que més endavant provocarien una escissió.

Potser el que donà més vida al Centre Català va ser l’equip de futbol que duia el seu nom. Jugava en una lliga modesta però se’n parlava sovint als diaris gràcies als contactes que es tenien a les seccions esportives.

També cal dir que el Centre Català impulsà una publicació periòdica que va tenir molta més transcendència que la mateixa institució. Així mateix, la darrera activitat de relleu del casal va ser ni més ni menys que l’organització dels Jocs Florals de la Llengua Catalana, una festa que mentre durà la dictadura de Franco se celebrà a l’exili, en diferents ciutats de distintes parts del món. Finalment, cal esmentar que des de la seva fundació el centre va instituir un premi amb el nom de Pau Casals.

EL BUTLLETÍ

L’1 de febrer de 1961 va néixer un butlletí mensual que va viure exactament quinze anys, fins al número 180, del gener de 1976. Durant aquest temps es va publicar de manera continuada, malgrat les dificultats de tot tipus que no faltaren. Una d’elles era que, a part del director, els seus impulsors sovint no tenien un bon coneixement de la llengua catalana.

També hi havia un problema tècnic a l’hora d’imprimir el butlletí a causa de les especificitats del català, especialment pel que feia a la ce trencada, l’accent greu o la ela geminada, malgrat que els traçuts linotipistes feien el que podien. A més, és clar, teclejar textos en català sense saber l’idioma representava una enorme dificultat. Alguns, però, fins i tot en van aprendre una mica. Es pot endevinar quan el director era de viatge perquè al número corresponent al mateix període hi ha moltes més errades de les habituals.

El nom genèric de la publicació fou *Butlletí* i val a dir que era força modesta, ja que solia ser de quatre pàgines, encara que de vegades foren sis, vuit o deu. El número cent, de manera excepcional, era de setze pàgines.

D'acord amb els canvis de les circumstàncies, tingué diferents cognoms. Primer es digué “del Centre Català de Guadalajara”, perquè tenia un caràcter casolà i havia de proveir material de lectura en català als socis i a llurs famílies. Alguns d'ells llegiren aleshores en aquesta llengua per primera vegada, per la qual cosa es van fer classes de català a càrrec del mateix director del *Butlletí*.

Segons el tarannà de qui el feia, a poc a poc anà obrint les mires i es tornà també més bel·ligerant. A partir del número 42 (juliol de 1964) assumí el paper de donar “informació catalana” i el continuà editant el Centre Català. Així continuà fins al número 85 (febrer de 1968), quan la directiva del centre va protestar pel seu “excés de catalanisme” i la publicació s'independitzà sense trencar del tot, però, les relacions amb la institució. L'any 1969 hi va col·laborar amb entusiasme quan un nou president, més catalanista, va emprendre la darrera activitat de relleu del centre, sens dubte d'una gran importància per a Catalunya i per a Jalisco: la celebració dels CXI Jocs Florals de la Llengua Catalana després de la seva restauració.

El *Butlletí* va resultar molt satisfactori perquè gràcies a la seva regularitat s'evità que la llengua catalana fos retirada del Pen Club Internacional per la insistència de la delegació espanyola, amb l'argument que, havent deixat de sortir accidentalment *Serra d'Or*, no hi havia cap publicació periòdica regular en català. L'aparell franquista es va quedar amb un pam de nas quan es va mostrar el cas del *Butlletí* que fèiem a Guadalajara. Va caure ben bé com anell al dit la frase “¡Jalisco nunca pierde; y cuando pierde arrebatá!”.

Com és de suposar, això provocà una malvolença especial que per poc resulta molt cara després... Tant per això com pel fet que cada vegada entraven i es distribuïen clandestinament més exemplars a Catalunya, l'aparell repressor espanyol va intentar reprimir les activitats

© del text: José M. Murià i Angélica Peregrina, 2021

© del pròleg: Josep-Lluís Carod-Rovira, 2021

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2021

Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: setembre de 2021

ISBN: 978-84-1303-302-0

DL: L 552-2021

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

◀ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.